Sfântul Mitropolit Antim Ivireanul – ctitor al Mănăstirii „Tuturor Sfinților”, ctitor de artă românească

Prof. Univ. Dr.
Mihaela Palade

Începuturile vieții sale n-au lăsat să se ghicească drumul pe care pașii vieții aveau să-l poarte, un drum sinuos, cu suișuri și coborâșuri, unele dintre ele chiar neașteptate. Ajuns în Țara Românească, i s-au încredințat multe și pline de responsabilități sarcini, pe care el le-a îndeplinit lucrând „ca pentru Domnul”, implicându-se și remarcându-se îndeosebi în munca de tipărire a cărților, aceste medicamente călătoare, destinate să tămăduiască sufletele multor creștini, de pe la noi, dar și de pe meleagurile ocupate de păgâni. Finalul activității sale a fost încununat de realizarea unei ctitorii mărețe, undeva în centrul Bucureștiului, una rămasă în memoria locuitorilor ca purtătoare a numelui său.

Despre minunata ctitorie s-a scris și se va mai scrie, particularitățile sale arhitecturale și statura sa stilistică înrudind-o îndeaproape cu ctitoriile domnești și boierești ale vremii și constituind un monument imposibil de trecut cu vederea. Pe de altă parte, nu a fost nici prima și nici ultima ctitorie a unui mitropolit. Însă, ctitoria de față, nu poartă doar pecetea artei brâncovenești, ci și pe cea a ctitorului ei, Mitropolitul Antim, care s-a implicat în mod cu totul deosebit în definirea și structurarea profilului estetic al mănăstirii – aspect care va fi schițat în studiul de față.

Există o sumedenie de mărturii și opinii care presupun sau chiar afirmă faptul că această biserică – surprinzător de mare pentru o ctitorie mitropolitană și deosebit de încăpătoare – atât ca structură planimetrică, cât și ca execuție arhitectonică, a fost făcută după modelul dat de însuși Mitropolitul Antim care, nu s-a mărginit doar să ajute cu bani la ridicarea sfântului locaș, ci s-a ocupat și „cu desemnarea planului, supraveghind de aproape și cu priceperea unui om de gust decorarea exterioară și interioară a bisericii ce urma să-i poarte numele”[1].

Implicarea ierarhului în configurarea unui anume profil arhitectural al ctitoririi sale este argumentată și de reprezentarea bisericii pe Fila 6 a

1 Dorica Voinescu, *Biserica Antim*, în revista „Boabe de grâu”, IV (1933), nr. 9, p. 541.

Așezământului din 24 aprilie 1713. Deși se afirmă că ea cuprinde imaginea Mănăstirii Antim[2], în realitate, aici apare desenată doar biserica – într-o reprezentare reluată și pe Hrisovul din 20 iulie 1715 –, fapt ce constituie un argument puternic în favoarea celor care consideră că Sfântul Antim este cel care a întocmit, „cu mâna lui, planurile de execuție ale întregului ansamblu mănăstiresc"[3]. Alți istorici însă, sunt ceva mai reținuți în a-i atribui ierarhului implicarea directă în structurarea estetică a bisericii, subliniind doar ridicarea ei, „cu cheltuiala și sub supravegherea mitropolitului Antim Ivireanu..."[4].

Indiferent dacă așa s-au petrecut lucrurile, interesantă este desenarea, chiar de către ctitor personal, a bisericii pe care o dorea a o vedea ridicată în acel loc. Dubla ei reprezentare, o dată pe actul emis înainte de construirea ansamblului monahal și, a doua oară, pe cel apărut după finalizarea lor, ar putea fi o subliniere a dorinței Sfântului Antim de a evidenția un anume model arhitectural pe care el l-a avut, de la bun început, bine conturat în minte, aspect care este lesne de asociat cu acele condiții cu totul speciale ale ridicării cortului Vechiului Testament.

Mitropolitul Antim nu este doar fondatorul uneia dintre cele mai frumoase mănăstiri ale capitalei, ci și una dintre „cele mai interesante figuri ale artei religioase românești", precum și un „caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admirația noastră. Pe lângă acest talent, el posedă pe acel al xilografului, al desenatorului..."

Din studierea modului în care s-au derulat respectivele lucrări, se constată faptul că tot ceea ce ținea de cortul sfânt – alcătuirea proprie, vasele sfinte, veșmintele și celelalte – trebuia să fie realizate strict numai după *modelul* pe care l-a văzut Moise. Înainte de a i se arăta, Dumnezeu îl atenționează pe Moise asupra respectării acestui model: „Cortul și toate vasele și obiectele lui să le faci după modelul *ce-ți voi arăta Eu* (s.n.); așa să le faci!" (Ieș. 25,9), iar în final, îi atrage atenția lui Moise ca să respecte întocmai modelul ce îl văzuse în Muntele Sinai: „Vezi să faci acestea toate după modelul ce ți s-a arătat în munte" (Ieș. 25,40), iar aceasta nu o singură dată, ci de două ori: „Și așa să înjghebezi cortul după modelul *care ți s-a arătat* (s.n.) în acest munte" (Ieș. 26,30). Iar după ce i-a precizat lui Moise că au fost aleși până și meșterii ce urmau a realiza toate cele necesare, Dumnezeu i-a atras încă o dată atenția lui Moise ca toți aceștia să aibă grijă ca *toate să le facă ei așa, „cum ți-am poruncit Eu ție"* (Ieș. 31,11) Tot în același chip, și Sfântul Antim a subliniat începutul și sfârșitul ctitoriei sale, intenția și concreti-

2 Antim Ivireanul, *Opere*, Ediție critică și studiu introductiv G. Ștrempel, Ed. Minerva, București, 1972, pp. 325-346; Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, B.A.R. 3101-4413, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1987, vol. III, p. 93.

3 Acad. Dr. Gabriel Ștrempel, „Frumosul așezământ de închinăciune al Sfântului Antim", în vol. *Sfânta Mănăstire Antim, Istorie, spiritualitate și cultură*, 1713-2013, Basilica, 2013, p. 32.

4 Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei RSR, București, 1981, p. 397.

zarea, prin pictarea bisericii pe cele două documente care încadrau oficial actul de ctitorire, *Așezământul* și *Hrisovul*.

Dacă, în ceea ce privește alcătuirea bisericii, cele două miniaturi realizate de chiar mitropolitul-ctitor însuși ne conving cu privire la directa sa intervenție asupra profilului stilistic arhitectural, în privința celorlalte minunății de la Mănăstirea Antim s-ar putea naște, firesc, întrebarea dacă nu cumva ctitorul s-a implicat direct și în cazul lor. Într-un articol, publicat în „Revista Română", Alexandru Odobescu afirma faptul că „artist luminat și industrios, Antim lasă în țară multe urme de talentele și activitatea sa. În mănăstirea Antimului, ce este clădită de dânsul, se zice că ușile de intrare ale bisericii, sculptate în lemn cu multă măiestrie, sunt lucrate de dânsul"[5], idee ce a avut ceva mai mulți adepți, unii afirmând faptul că „sculptura de la coloane și, mai ales, admirabilul chenar al ușii de la intrare, este executată după modelele date de Antim"[6], alții amintind tradiția care „mărturisește faptul că cele două canaturi ale bisericii sunt în întregime sculptate de mâna sa"[7].

Însuși celebrul arhitect Grigore Ionescu, cu toate rezervele sale cu privire la abilitățile arhitecturale ale ctitorului, nu s-a putut abține să nu remarce faptul că, dintre elementele păstrate „remarcabile din punct de vedere artistic sunt cele două canaturi de stejar ale ușii principale, împodobite cu minuțioase sculpturi pe care tradiția le atribuie mâinii maestre a însuși mitropolitului Antim; ramele de piatră împodobite cu frumoase sculpturi din jurul ferestrelor"[8].

Astfel, Mitropolitul Antim nu este doar fondatorul uneia dintre cele mai frumoase mănăstiri ale capitalei, ci și una dintre „cele mai interesante figuri ale artei religioase românești"[9], precum și un „caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admirația noastră. Pe lângă acest talent, el posedă pe acel al xilografului, al desenatorului..."[10], fiind recunoscut ca fiind un „om luminat și înzestrat cu aptitudini în înțelegere a Artelor Frumoase"[11]. Întrucât de la Sfântul Antim au rămas multe mărturii ale calităților sale artistice care s-au manifestat pe varii planuri, ele au justificat astfel acest gen de aprecieri, prin care i se recunoșteau meritele, unele care curgeau din altele, asemenea unui șirag de mărgăritare la gâtul artei vremii sale: „muzician, scriitor, orator, pictor, tipograf, sculptor,

5 D. Voinescu, *Biserica Antim*, p. 545.
6 D. Voinescu, *Biserica Antim*, p. 545.
7 Olga Greceanu, *Bucarest et ses environs*, Bucarest, 1928, p. 156.
8 Grigore Ionescu, *București, Ghid istoric și artistic*, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II", București, 1938, p. 220.
9 Olga Greceanu, *Bucarest et ses environs*, p. 155.
10 Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, Vol. II, De la 1688 la 1780, Ed. Librăriei Pavel Suru, București, 1926, p. 465.
11 D. Voinescu, *Biserica Antim*, p. 539.

gravor, și mai mult, venit în Țara Românească din Persia, de unde a adus influențe artistice arabe și persane. Inspirându-se din vechea artă georgiană și studiind arta bizantină românească, el reuși să fuzioneze cele două arte, creând o notă caracteristică a ornamentelor, care au devenit faimoase”[12].

Referitor la un epitaf de la Biserica Olari, datat în 7226 (1717-18) și care poartă semnătura lui Kir Mitrofan, Nicolae Iorga considera că, având în vedere că Mitrofan a fost urmașul lui Antim, „desigur că acest mare meșter în cele bisericești a făcut desenul antimiselor”[13]. Mizând pe calitățile sale artistice, marele istoric a plusat ceva mai mult, presupunând că Mitropolitul Antim ar fi fost și pictor, motiv pentru care i-a atribuit și pictarea paraclisului din Râmnic[14] – ipoteză ce nu poate fi susținută însă decât de o „pioasă tradiție păstrată de călugări”. Dacă pictura respectivă nu poate fi atribuită marelui mitropolit, decât cu foarte mari rezerve, în schimb, lucrările păstrate până în zilele noastre „vădesc marele talent artistic al vrednicului ierarh, manifestat în neîntrecute miniaturi, desene și sculpturi”[15].

De pildă, un manuscris dăruit în 1709 voievodului Constantin Brâncoveanu, cuprinzând genealogia lui Iisus Hristos dimpreună cu 515 chipuri lucrate în medalion, vine cu o mărturie evidentă cu privire la măiestria Sfântului Antim, precum și cu faptul că el era familiarizat și pasionat de meșteșugul zugrăvirii, „întocmind îndrumări și modele de chipuri de sfinți pentru zugravi”[16]. Aceasta ar putea constitui un argument puternic în favoarea opiniei conform căreia Sfântul Antim nu s-ar fi mulțumit doar cu alegerea și aplicarea unor anume modele, ci ar fi intervenit și în mod direct, prin realizarea lor practică.

O mare admiratoare a sa, Olga Greceanu, implicată direct în actul de împodobire al bisericii Mănăstirii Antim prin realizarea a două mari mozaicuri de o parte și de alta a portalului, remarca faptul că, odată cu Antim și Mihail Cantacuzino, operele au devenit exuberante în detalii, așa cum se poate vedea la logiile palatelor brâncovenești, în decorația mobilierului, „peste tot se regăsesc fastul, luxul, bogăția, pompa, strălucirea, somptuozitatea, luminozitatea. Prin largile și solemnele arabescuri regăsim acantul (la biserica Mănăstirii Antim), amplu și maiestos, în toate combinațiile posibile...”, dar „întotdeauna de o savantă eleganță și de o mare expresivitate”[17].

Sub influența Mitropolitului Antim, apar și se înmulțesc învolburările georgiene, arabescurile care nu cunosc regularitatea acelor „rinceaux” antice, dar care compun variate curbe, acolade, se amplifică, formând modele bogate și diversificate, motive născute dintr-o inspirație plină de fantezie. Acest principiu decorativ nu excludea o ordonare metodică a compoziției, în general bazată pe un principiu al simetriei: axa care genera, la stânga și la dreapta, delicatele învolburări, se termina în capete de îngeri, de animale, himere, păsări, flori – situație prezentă la toate minunatele portaluri ale bisericilor[18], îndeosebi cele ale ierarhului și marelui spătar, mai sus amintiți.

În micul, dar destul de cuprinzător, *Ghid istoric și artistic*, Grigore Ionescu consemna faptul că, la biserica Mănăstirii Antim „remarcabile din punct de vedere artistic sunt:

12 Olga Greceanu, *Bucarest et ses environs*, p. 155.
13 Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol.1, partea 1, nr. 1-764, Institutul de arte grafice și editură „MINERVA”, București, 1905, p. 288.
14 „Se pare că avea și pe acela de pictor, și lui îi atribuie tradiția zugrăveala capelei din Râmnic, unde a fost, un timp, episcop”, Nicolae Iorga, p. 465.
15 V. Brătulescu, *Antim Ivireanul, miniaturist și sculptor*, în „BOR”, an LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 767.
16 V. Brătulescu, *Antim Ivireanul, miniaturist și sculptor*, p. 768.
17 Olga Greceanu, *Bucarest et ses environs*, p. 66.
18 Olga Greceanu, *Bucarest et ses environs*, p. 66.

rama de piatră sculptată cu motive florale care înconjoară ușa și inscripția – scrisă cu versuri grecești”[19]. Tot ce se poate ca broderia în piatră respectivă să fi fost realizată tot de către ctitor personal sau, dacă nu, măcar să fi fost rodul unei implicări maxime. Un argument în susținerea acestei ipoteze ar putea fi faptul că, în cazul manuscrisului „Chipurile Vechiului și Noului Testament”, fila care cuprinde dedicația către domnitorul țării este considerată a fi „un model de punere în pagină: un chenar marginal împodobit cu un ornament floral, care se repetă și în jurul medalionului central aflat în partea de sus a filei...”[20]. Or, dacă Sfântul Antim a fost capabil să realizeze așa ceva, adică tocmai ceva care, din punct de vedere compozițional și estetic, trimite către ancadramentul de la intrarea în bisericile ortodoxe, este posibil ca tot el să fi realizat și modelul portalului de la biserica sa, unul care iese din tiparele vremii prin îndrăzneala și lejeritatea elementelor ce țin de o morfologie aparte a vocabularului artistic și, mai ales, de sintaxa lor complexă.

Mai mult, s-a constatat faptul că în sculpturile realizate de către Mitropolitul Antim se observă „melcul său culbecul” la tot pasul, inclusiv pe fierăria broaștei de la ușa principală a bisericii[21], fapt care ne determină să credem că „melcul pentru Antim era un fel de emblemă, al cărui sens se explică cu viața lui”[22]. Astfel, am putea considera că melcul ar putea fi, într-un anume sens, autoportretul său implicit, așa cum apar, în mod explicit, portretele meșterilor de la Hurezi, la vedere, în pridvor, sau cele ale lui Pârvu Mutu, mai discrete dar nu mai puțin clare. Sau, dacă nu autoportretul, atunci măcar semnătura sa.

Ca o explicație a acestei alegeri, în *Așezământul* din 24 aprilie 1713, considerat a fi Testamentul Mitropolitului Antim, celor 32 de capete, redactate cu atâta grijă, le premerg versurile:

„Toată suflarea, zice prorocul,
Cânte pre Domnul, peste tot locul,
Și melcul încă corne înalță,
Ca să’L lăudăm pre toți ne învață”[23].

Astfel, chiar sub schița bisericii pe care dorea să o ridice, apare desenat de mâna ctitorului melcul care, interpretat ca simbol al smereniei, are coarnele, scoase pentru a percepe lumina și căldura soarelui, asemenea brațelor omului aflat în rugăciune[24].

19 Grigore Ionescu, *București, Ghid istoric și artistic*, p. 220.
20 Victor Brătulescu, *Antim Ivireanul, miniaturist și sculptor*, p. 768.
21 Prima cheie a ușii bisericii, despre care se spune că ar fi fost sculptată de ctitor însuși, are tot forma melcului.
22 Ghenadie Craiovenu, *Testamentul Mitropolitului Antim Iverenu*, în „B.O.R.”, nr. 3, martie, 1885, p. 229.
23 Ștefan Dinulescu, *Viața și activitatea Mitropolitului Țerei Românesci, Antimu Ivireanul (1708-1716)*, în „Candela V” (1886), 12, p. 733.
24 Protos. Vicențiu Oboroceanu, *Așezământul Sfântul Antim și faptele iubirii milostive*, în vol. *Sfânta Mănăstire Antim, Istorie, spiritualitate și cultură, 1713-2013*, Basilica, 2013, p. 38.

Vieţuitor al unei epoci de „strălucitoare cultură şi rafinată artă", cum a fost considerată cea brâncovenească, una cu totul excepţională în cursul artei româneşti, Sfântul Antim „a izbutit prin talentele sale multiple şi abilitatea sa neîntrecută să joace primul rol în viaţa Ţării Româneşti fără ca cineva dintre contemporani sau urmaşi să poată gândi în mod serios, că n-a meritat întregul curs al onorurilor prin care a străbătut"[25] sau că ceva din laudele aduse ar fi fost nemeritate sau exagerate. Antim este considerat a fi „un om de geniu, a cărui biografie rămâne încă de făcut cu colorile pe care le merită mai covârşitor decât oricare"[26].

Dacă nu am avea mărturia *Didahiilor* şi a altor scrieri ale sale şi ne-am mulţumi doar cu bogata sa contribuţie de tipograf şi traducător, şi tot nu ne-am putea reţine admiraţia în faţa talentului lingvistic cu care fusese înzestrat. Din compararea mai multor texte liturgice, primele din timpul Sfântului Antim Ivireanul şi ultimele din anii 1930, „reiese că, în majoritatea cazurilor, deosebirile de limbă, după trecere de două veacuri şi jumătate, sunt foarte mici. Şi aceasta pentru că Mitropolitul Antim a prins sensul corect al limbii noastre..."[27]. Motiv pentru care, afirmarea faptului că „unul din obiectivele majore ale activităţii sale a fost continuarea într-un ritm susţinut a acţiunii de impunere a limbii române ca limbă liturgică"[28] trebuie îmbogăţită de aceea că ierarhul a fost la fel de preocupat, atât de aspectul estetic al limbii române, şi nu doar al limbii[29], cât şi de tot ce ţinea de segmentul artistic al culturii.

În acest sens, grăitoare este remarca lui Nicolae Iorga care, după ce a precizat faptul că Domnitorul Brâncoveanu a fost cel care a dat „ultima formă strălucită a stilului muntean, în care se unesc atâtea elemente", considera că inspiratorul domnului „poate să fi fost acel călugăr din Ivir, meşter în toate meşteşugurile, zugrav, sculptor, de bună seamă cântăreţ, turnător, săpător în lemn, tipograf, scriitor, cuvântător, acel Antim care a înălţat Mitropolia ţerii suind treptele jeţului archieresc"[30]. Iar în altă parte îl numea „un om de multe arte, un politehnic al timpului său, care a reunit cunoştinţele tuturor meşteşugurilor şi le-a însufleţit cu acelaşi sentiment pentru frumuseţă"[31], adunându-le pe toate, ca într-o grădină regăsită a raiului, în remarcabila sa ctitorie, una care a reuşit să străpungă norii acelei epoci destul de tensionate şi înfrigurate de o permanentă ameninţare a duşmanilor, atât ai ţării, cât şi ai credinţei sale, într-o statornică rugă exprimată în piatră şi mărturisită în şi prin viaţa şi activitatea ctitorului ei.

În anul în care a finalizat lucrările, ctitorul şi-a întărit dispoziţiile prin Hrisovul Arhieresc al Sfântului Antim, mitropolitul Ţării Româneşti, emis la 20 iulie 1715, unde menţionează că, din moment ce şi proorocul David ne porunceşte ca „în biserici bine să cuvântăm pre Dumnezeu şi să iubim podoaba casei Lui. Drept aceea şi smerenia noastră, de vreme ce din mila lui Dumnezeu ne-am înălţat la treapta cea înaltă a archieriei şi am primit grija a păstori oile cele cuventătore, ştiind aceste două datorii ce sunt asupra noastră, n'am lipsit până acum după putinţa noastră a învăţa turma cea cuventătoare cele

25 G. Ştrempel, *Introducere*, p. V.

26 G.I. Ionnescu-Gion, *Istoria Bucurescilor*, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, Bucuresci, 1899, p. 172.

27 N. Şerbănescu, *Antim Ivireanu tipograf*, în „BOR", an LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 766.

28 Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*, Muzeul Brăilei, Ed. Istros, Brăila, 1998, p. 82.

29 De pildă, a fost remarcat „scrisul atât de elegant, caracteristic al lui Antim", de pe „Cartea lui Ştefan-Vodă Cantacuzino pentru ca să fie băcanul şi cârciumarul în pace de toate nevoile", cf. C. C. Giurescu, *Istoria*, p. 301.

30 Nicolae Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, Ed. Ramuri, Craiova, 1921, p. 115.

31 Nicolae Iorga, *Un antimis al mitropolitului Luca*, în „BOR", LIII (1935), p. 837.

de folos și mântore și cu laptele cel dulce al cuventului a o hrăni. Așijderea și spre ridicarea, adaosul și podoba sfintelor lăcașuri, multă pohtă și râvnă dumnezeiască am avut; care râvnă cu năstavul și cu ajutoriul dătătorului de bine Dumnezeu s'au lucratu și la săvârșire bună au venit. Că dintru ostenelele mele cele multe, din tipăritul cărților și din milosteniile îndurătorilor creștini, ne-am învrednicit de am înălțat din temelie biserică frumosă aici în București, întru slava și mulțămită însuși celui ce întru Troiță se proslăvește Dumnezeu și întru cinstea și lauda tuturor sfinților dinpreună... Încă și biserica am împodobit'o și am înfrumusețat'o cu ajutoriul lui Dumnezeu pe din afară și pe din lăuntru cu multe odore de argint și cu veșminte scumpe..."[32].

Micuțul melc, amplasat atât de discret dar destul de vizibil undeva, aproape de temelia bisericii proiectate de Sfântul Antim din Așezământul din 24 aprilie 1713, act considerat a fi Testamentul Mitropolitului, poate fi citit ca o mărturisire a evlaviei ctitorului, cele două cornițe ale sale înălțându-se asemenea celor două turle ale bisericii, ridicate în rugă către Creatorul și Artistul lumii întregi, Cel Care-i purtase pașii în mijlocul acestei spiritualități românești, pe care a iubit-o și cunoscut-o îndeajuns încât să se adapteze complexelor situații pe care le-a avut de străbătut.

Cel care, în lucrările sale, și-a indicat cât se poate de explicit originea sa georgiană (numindu-se Antim Ivireanul, Antim georgian de neam sau Antim ieromonahul, tipograful din Iviria) ne-a lăsat nouă, neamului românesc, nu doar o operă catehetică cu certe valențe literare (*Didahiile* sale câștigându-și un binemeritat loc de frunte în istoria literaturii române), ci și o ctitorie în București (pe care o dorea a fi și un centru cultural, cu tipografie și bibliotecă), în mijlocul căreia domnește o biserică mai degrabă domnească decât ierarhicească și care propovăduiește prin intermediului limbajului artistic talentul incontestabil al Sfântului Mitropolit Antim Ivireanul – ctitor al Mănăstirii „Tuturor Sfinților", ctitor de artă românească.

32 Ștefan Dinulescu, *Viața și activitatea Mitropolitului Țerei Românesci, Antimu Ivireanul (1708-1716)*, în: „Candela V" (1886), 12, pp. 736-737; Arhimandrit Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*, Ed. Bizantină, București, 2005, p. 166.